

УДК 811.112'42

ЛІНГВОКОГНІТИВНІ МЕХАНІЗМИ КАУЗАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

В.Г. Пасинок, доктор пед. наук (Харків)

У статті розглядаються лінгвокогнітивні механізми каузального простору на рівні речення, дискурсу, гіпертексту. Наведені колоритні дискурси німецькою, українською та російськими мовами, в яких віддзеркалюються також світобачення, філософія життя носіїв мови.

Ключові слова: концепт, каузальний простір, дискурс, функції, картини світу.

В.Г. Пасинок. Лингвокогнитивные механизмы каузального пространства. В статье рассматриваются лингвокогнитивные механизмы каузального пространства на уровне предложения, дискурса, гипертекста. Представлены колоритные микротексты на немецком, украинском и русском языках, в которых отражаются мировоззрение, философия жизни носителей языка.

Ключевые слова: концепт, каузальное пространство, дискурс, функции, картины мира.

V.G. Pasynok. The cognitive-linguistic mechanisms of causal space. The cognitive-linguistic mechanisms of causal space at the level of sentence, discourse, hypertext are studied in the article. The colourful discourses are given in the German, Ukrainian and Russian languages where the world-view, life philosophy of native speakers are reflected.

Key words: concept, causal space, discourse, functions, word images.

Опис когнітивних та прагматичних механізмів каузальності у мовній комунікації є об'єктом нашого дослідження. Предметом слугують каузальні відношення, які пронизують текст. Проблема лінгвокогнітивних механізмів каузальності залишається актуальною, оскільки вона віддзеркалює сутність концепту каузальності у комунікативному акті з позиції мовних та концептуальних картин світу, функціонування каузальності у мікротекстах. З'ясування лінгвокогнітивних, онтологічних витоків каузального простору складає основну мету роботи. Матеріалом статті є приклади у різних мовах, що віддзеркалюють ментальність, свідомість, філософію життя, відношення до реальності німців, українців, росіян, їх стереотипізоване мислення та інше [4]. Світосприйняття і світобачення різних народів обумовлено сукупністю природних, психічних, релігійних, естетичних особливостей народів, духовних установок, специфічно уніфікованим мисленням людини тощо.

Каузальні зв'язки існують не тільки в реальній дійсності, але і в ідеальній, до якої відноситься продукт людського мислення. Каузальні відношення пронизують також мовну комунікацію, і є одним із суттєвих факторів побудови мови і підтримання цілісності відрізків тексту на рівні речення, дискурсу, гіпертексту.

Розглянемо цю тезу на пропозиціях в українській мові:

Я прокинувся тому, що поїзд сівнув і раптом пішов швидше.

Для дії причини необхідні визначені (певні) умови, які самі по собі не можуть породити наслідок, але створюють можливість для його виникнення, і ця можливість перетворюється на дійсність, коли починає діяти причина. Ці умови можуть бути створені в природі, в соціумі під час діяльності людини [1], завдяки чому виникають причинно-наслідкові зв'язки, що, звичайно, не впливає на об'єктивність причинності в її онтології як відношення, внутрішньо притаманного самим речам [8, с. 532].

За відомим рухом прямує, виникає інший рух, і людина спроможна викликати визначені рухи, якщо створити ті умови, за яких цей рух відбувається в природі. Завдяки діяльності людини в соціумі обґрунтовується поняття про причинність, поняття про те, що один рух є причиною іншого. Ми маємо на увазі категорію обумовленості [6, с.30; 7, с. 98].

Узагалі філософські терміни «причинність, детермінованість, обумовленість» є синонімами в широкому сенсі, визначаючи будь-яку залежність одного явища від іншого. Таким чином, під причиною в філософії по суті розуміється все, що впливає на предмет на визначеному рівні, зрізі об'єкту [5, с. 34].

Пор.: *Ми не вирушили в екскурсію через дощ.*

Однак, з багатьох різних залежностей пізнання прагне виділити ті, які необхідні й достатні для виникнення наслідку. У такому випадку можна говорити про принцип достатньої основи.

Прослідкуємо визначену тезу на прикладі:

Задзвонили до церкви, я й пішов; аж там саме, архієрей виходить, от і я за ним. Думаю: проведу його. Мене причетника і підвезли верстов із десять (М.Вовчок).

Можна констатувати, що другою ознакою причинності є послідовність причини й наслідку в часі. Причина передуює наслідкові, однак це положення не має повної зворотної сили, тобто послідовність явищ в часі зовсім не означає, що вони обов'язково знаходяться у відношенні причинності. Одне явище може передувати іншому, не будучи його причиною (пор.: *чергування пір року*). Таким чином, не кожне явище, яке передуює іншому, обов'язково є його причиною. Тому зворотне ствердження (*post hoc, ergo propter hoc*) зводиться до логічної помилки. Звернемо увагу на те, що послідовність причини та наслідку закладено вже в самий процес породження наслідку. У наведеному прикладі маємо нашарування не тільки умовно-наслідкових, причинно-наслідкових, але і часових зв'язків. Отже, друга ознака підпорядкована першій.

Пор.: *Поборем ми, бо праве наше діло (М.Рильський).*

Третьою ознакою причинності є асиметричність зв'язку причини та наслідку, незворотність причинності: наслідок визначеної причини не може бути причиною цієї ж причини. Асиметричність причинних відносин виражає генетичну спрямованість і обумовлює їх часову послідовність.

Пор.: *Дождь прекратился, и мы поехали на экскурсию.*

Розглянемо наведені вище онтологічні засади каузальності на конкретному дискурсі каузальної семантики німецькою мовою, де наявний концепт каузальності, прослідкуємо співвідношення структури знання, що формується у свідомості адресата на основі пізнання світу, зі значенням мовних одиниць, які інтерпретують дійсність. У нижченаведеному прикладі прослідкуємо на імпліцитному рівні співвідношення структури знання, що формується у свідомості читача/слухача на основі пізнання суті соціальної ринкової економіки Федеративної Республіки Німеччини зі значенням мовних одиниць, які інтерпретують сьогодення розвинутої економіки ФРН. Як свідчать наведені нижче у статті дискурси та їх аналіз, концепт причини-наслідку є когнітивною сутністю та продуктом концептуалізації каузальності в широкому смислі слова:

Soziale marktwirtschaftliche Ordnung

Voraussetzung für das Funktionieren des Marktmechanismus ist der Wettbewerb. Ohne Konkurrenz kann es keine Marktwirtschaft geben. Der Wettbewerb sorgt dafür, dass das Gewinnstreben der einzelnen in Aktivitäten mündet, die der optimalen Güterversorgung aller Nachfrager dient. Er fördert die Leistungsbereitschaft und zwingt Unternehmen dazu, sich mit Hilfe günstiger Preise, besserer Produktqualitäten, günstiger Zahlungs- und Lieferbedingungen oder zusätzlicher Serviceleistungen hervorzutun. Zugleich fördert der Wettbewerb die Verfahrens- und Produktinnovation und zwingt zur Rationalisierung und zum sparsamen Umgang mit knappen Ressourcen. Keine Frage – offener Wettbewerb ist hart für alle Teilnehmer. Immer wieder versuchen daher Unternehmer, den Wettbewerbsdruck zu verringern, sei es durch Absprachen mit den Konkurrenten, sei es durch den Zusammenschluss von Firmen. Solche Versuche soll das Gesetz gegen Wettbewerbsbeschränkungen (Kartellgesetz) von 1957 unterbinden. Das Gesetz verbietet Abreden und Verträge, die die Marktverhältnisse durch Beschränkung des Wettbewerbs beeinflussen; es wurde inzwischen mehrfach ergänzt, um seine Wirksamkeit gegenüber veränderten Kartellstrategien zu gewährleisten. Die Einhaltung des Gesetzes überwachen das Bundeskartellamt in Berlin und die Kartellbehörden der Länder. Im Zuge der europäischen Integration und der Globalisierung der Wirtschaft verlagert sich die Wettbewerbspolitik zunehmend auf die Europäische Kommission in Brüssel.

Ziel der Bundesregierung war und ist es, öffentliche Unternehmensbeteiligungen und Unternehmen wie die Deutsche Bundesbahn, die Deutsche Reichsbahn der ehemaligen DDR oder die Deutsche Bundespost schrittweise in privates Eigentum zu überführen, um auch in diesen Bereichen mehr Wettbewerb, finanzielle Entlastungen für die öffentlichen Haushalte und eine effizientere Versorgung für den Bürger zu erreichen.

Bei einigen Berufszweigen, in denen grundsätzlich freier Wettbewerb herrscht, hat der Gesetzgeber den Zutritt zum Markt von bestimmten Voraussetzungen abhängig gemacht. So müssen Handwerker und Einzelhändler vor der Errichtung eines Gewerbebetriebs berufliche Kenntnisse nachweisen. Bei anderen Berufen verlangt der Staat eine besondere Ausbildung und ein bestimmtes Alter. Das gilt zum Beispiel für Berufe im Gesundheitswesen, in der Rechts-, Wirtschafts- und Steuerberatung. Gleichwohl wird regelmäßig geprüft, ob derartige staatliche Regulierungen nicht zur Abschottung von einzelnen Wirtschaftsbereichen vor Wettbewerb missbraucht werden [11, с. 283-285].

У мікротексті визначеної семантики виокремлюємо об'єднавчу функцію концепту каузальності, акцентуючи увагу власне на причинах, цілі, умовах, допустовості. Ця функція переплітається з інтегративною функцією аргументації, де проходить кореляція з темою всього дискурсу.

Розглянемо семантику, прагматику умовно-наслідкових зв'язків, де приклад береться з кон'юнктивом, тому що саме цей спосіб підсилює сему гіпотетичності й полегшує її діагностування у німецькій мові:

Wir würden Recht haben, wenn wir Freunde wären

Каузальність у наведеній пропозиції об'єктивна: пресуппозиція висловлювання тут визначається вживанням спеціальних мовних засобів, що вказують на суб'єктивне припущення каузального зв'язку, що в такий спосіб перетворюється у кондиціональний. Кондиціональність експлікована тут претеритальними формами кон'юнктива (*würden Recht haben, wären Freunde*) у поєднанні з підрядним сполучником *wenn*.

Крім вище названого, експліцитні категоріальні ознаки власне причинно-наслідкової реляції за дослідженнями П.Т. Гусевої визначаються також у німецьких дієсловах: *beitragen, bringen, einleiten, entspringen, (sich) ergeben, ermöglichen, fördern, herbeiführen, hervorgehen, hervorrufen, daran liegen, machen, veranlassen, verschaffen, verursachen, nach sich ziehen* та інші; у субстантивно-дієслівних сполученнях: *den Anlass bieten, den Anlass geben, den Anlass sein, zum Anlass nehmen, zum Anlass werden, das Ergebnis sein, Ergebnisse haben, zur Folge haben, die Folge sein, der Grund (einer der Gründe) sein, die Grundlage dafür sein, die Motive sein, die Ursache (die Hauptursache), eine Ursache haben, der Vorwand ist* та інші [9, с. 165-169].

Наведемо дискурс українською мовою, де каузальність проходить на імпліцитному та частково імпліцитному рівнях [3, с. 115-117]:

ХЛІБ

За всіх часів і у всіх народів було найбільшою святістю, коли лежав хліб на столі. Його присутність народжувала поетів і мислителів, сприяла появі пісень і дум, продовжувала родовід, і навпаки, коли він зникав, – неодмінно приходило лихо.

Нині мало хто з молодших вміє випікати хліб. Відходить в історію, призабувається це давнє ремесло, хоч порівняно недавно кожна сільська господиня готувала в хатній печі ні з чим не зрівнянні духмяні паляниці.

З давніх часів батьки привчали дітей своїх до традицій берегти хліб. Ще з молоком матері засвоювалися високі пошанівні форми бережливого ставлення до святая святих. Паляниця, за добрим українським звичаєм, мала неодмінно лежати на столі, і ніхто, навіть діти, не насмільювався покласти її догори. Хліб був мірилом життя, визначальником людських статків, повсякденної культури.

Ще з пелюшок дитину привчали любити й шанувати хліб. Будь-яке свято чи обряд не обходилися без паляниці. Народжувалася дитина – йшли з хлібом, виряджали сина в далеку дорогу – і мати ув'язувала в рушник житній окрасць, справляли весілля чи будували хату – неодмінно приходили з книшем. Дорогих гостей також зустрічали хлібом-сіллю...

Хліб на столі. Зайшовши до хати, возрадуймося його присутністю, освятімося його терпким запахом, віддаймося пошанівком тим, хто зростив його, рукам, котрі подарували духмяні, схожі на сонце паляниці. Хай завжди він – совість наша – буде в хаті, як диво, лежатиме покритий вишитим рушником, свіжий та святий. Знімімо перед ним капелюхи, уклонімося, аби одвічно він був на нашому столі, щоб не черствів, бо, як мовлять народні вуста, коли черствіє хліб, то і душі черствіють, а відтак, якщо черствіють душі – неодмінно зачерствіє хліб – наша совість. Це одвічне, як життя, мірило має бути нашим гаслом, нашою молитовністю не на сьогодні і не на завтра – крізь усе життя... (В. Скуратівський).

Концепт каузальності, представлений імпліцитно та експліцитно, пронизує і вірш Бориса Пастернака у збірнику поезії (розділ “Когда разгуляется” 1956-1959), де виокремлюємо також антропоцентричну спрямованість:

Во всем мне хочется дойти

До самой сути.

В работе, в поисках пути,

В сердечной смуте.

До сущности протекших дней,
До их причины,
До оснований, до корней,
До сердцевины.

Все время схватывая нить
Судеб, событий,
Жить, думать, чувствовать, любить,
Свершать открытья.

О, если бы я только мог
Хотя отчасти,
Я написал бы восемь строк
О свойствах страсти.

О беззаконьях, о грехах,
Бегах, погонях,
Нечаянностях впопыхах,
Локтях, ладонях.

Я вывел бы ее закон,
Ее начало,
И повторял ее имен
Инициалы.

Я б разбивал стихи, как сад,
Всей дрожью жилок
Цвели бы липы в них подряд,
Гуськом, в затылок.

В стихи б я внес дыханье роз,
Дыханье мяты,
Луга, осоку, сенокос.
Грозы раскаты.

Так некогда Шопен вложил

Живое чудо

Фольварков, парков, роц ...

В свои этюды... [10, с. 439-441]

Як свідчать дослідження, у цілому каузальному просторі та його сегментах можна виокремити аплікацію умовно-наслідкових відношень на власне причинно-наслідкові та ін. Якщо на рівні умовно-наслідкової бінеми аплікація носить синхронний характер, тобто представляє собою повне нашарування тих чи інших зв'язків, то в складі умовно-наслідкової категорії, поряд з таким нашаруванням, у наявності і інше – наприклад умова або наслідок, а також вся бінема або сегмент може бути членом іншої бінеми чи сегменту: причинно-наслідкового тощо. Аплікація є окремим випадком багатомірності тексту за Б. О. Серебренніковим. Мовні відношення можуть покривати собою велику кількість різноманітних життєвих зв'язків [2]. Ця властивість мовних відношень пов'язана з тим, що дійсна якісна різниця в них часто або стирається, або виступає в якому-небудь загальному вигляді. Уся експліцитно виражена умовно-наслідкова бінема, яка називає причину наслідку, створює каузально-кондиціональний сегмент і є інверсією компонентів, по суті за своїм характером це смислове перекриття, що, звичайно, сприяє когерентності цілого складного висловлювання. Умовна пропозиція може бути одночасно цільовим наслідком першої пропозиції. У наступному мікротексті наявне вже не тільки коло чи сегмент, а ціле переплетіння каузальних залежностей, прослідкуємо каузальність на імпліцитному рівні:

Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм. Коли ж обертаюсь я часом до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї привітної хатини і посилаю їм у далеке минуле своє благословення, я роблю ту лише “помилку”, яку роблять і робитимуть, скільки й світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства. Світ одкривається перед ясними очима перших літ пізнання, всі враження буття зливаються в невмирущу гармонію, людяну, дорожочінну. Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та отрочтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості ані людяного суму. Безбарвна людина ота, яку посаду не посідала б вона, і труд її, не зігрітий теплим промінням часу, безбарвний.

Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Було в минулому житті моїх батьків багато неладу, плачу, темряви й жалю. Неясні надії й марні сподівання знаходили собі могилу в горіліці й сvaraх. А найбільше, чого їм відпустила доля, - роботи, тяжкої праці. Всі прожили

свій вік нещасливо, кожен по-своєму – і прадід, і дід, і батько з матір'ю. І все життя їх було скорботним, як життя стародавніх. Вони не знали, як змінити його, і, віддаючи перевагу тому, чого не судила їм доба, не порадувались. Тільки було це так давно, що майже все вже розтануло в далекому мареві часу, як сон, і потонуло.

Одна лише Десна залилася нетлінною у стомленій уяві. Свята чиста ріка моїх дитячих незабутніх літ і мрій .

Благословенна будь, моя незаймана дівчице Десно, що, згадуючи тебе вже багато літ, я завжди добрішав, відчував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя .

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твоєю м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах , слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах. (О. Довженко)

Подальший акорд каузального феномену на імпліцитному рівні:

Я славлю спільність мов

і славлю їх одмінність,

Основу всіх основ –

правічну їх родинність;

Це ж зоряний вінок,

братерська необорність,

І в кожній з мов-зірок –

чарівна неповторність.

Я славлю інших мов

із рідною співзвучністю:

Беру й вертаю знов

музичність, точність, влучність.

(І. Муратов)

У результаті дослідження ми дійшли певних висновків.

Функціональна категорія каузальності відтворюється різними засобами. До лінгвокогнітивних механізмів багатомірної знакової системи дискурсу відносимо сполучники, прийменники з іменниками, субстантивно-дієслівні сполучення та інші структурно-семантичні чинники каузальної семантики.

У каузальному просторі, на нашу думку, спрацьовує об'єднавча функція концепту каузальності, яка включає власне причину, цілі, умови, допустовість. Ця функція переплітається з інтегративною функцією аргументації та іншими функціями.

Розглядаючи природу причини та наслідку на матеріалі німецької, української та російської мов, її ознаки, пропонуємо як перспективу поглиблювати подальші наукові дослідження теми, зокрема аналіз аплікації причинно-наслідкових, умовно-наслідкових, часових та інших зв'язків тощо.

У каузальному просторі комунікативно-семантичний план власне причинно-наслідкових відношень доцільно аналізувати як експліцитні, так і імпліцитні механізми на рівні дискурсу, гіпертексту, цілого мовного твору.

Каузальний простір розповсюджується як на прозові, так і віршовані тексти, що також потребує подальшого наукового когнітиволінгвістичного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание, управление / В.Г. Афанасьев. – М.: Политиздат., 1981. – 432 с.
2. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е.С. Кубрякова. – АН СССР Институт языкознания / Отв. ред. акад. Серебренников. – М.: Наука, 1986. – 149 с.
3. Кургут Л.П. Універсальне та етноспецифічне причинно-наслідкового кола (на матеріалі німецької та української мов) // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць №5. – К.: Київський нац. ун-т, 2001. – С.114-117.
4. Пасынок В.Г. Каузальность: взаимосвязь лингвистики и философии // Вісник Харківського національного університету. - № 635. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна. – С. 133-138.
5. Сагатовский В.Н. Категория обусловленности как ступенька познания / В.Н. Сагатовский // Современный детерминизм и наука. – Новосибирск: Новосибирский государственный ун-т. – С. 34-37.
6. Свечников Г.А. Категория причинности в физике / Г.А. Свечников. – М., 1961. – 244 с.
7. Словник української мови: У 11-ти т. / [ред. кол.: акад. І.К. Білодід та інш.]. т. VIII. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
8. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля – К, 2006. – 716 с.
9. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 836 с.
10. Guseva P.T. Zur Charakteristik ausgewählter Verben/verbaler Wortverbindungen, die eine Grund-Folge-Beziehung zum Ausdruck bringen // Deutsch als Fremdsprache. – Leipzig: Herder-Institut Leipzig. - №3. – 1987. – S. 165-169.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

10. Пастернак Б. Стихотворения и поэмы / Борис Пастернак. – М.: Художественная литература, 1988. – 751 с.
11. Tatsachen über Deutschland. Societäts-Verlag. – Frankfurt/Main, 1998. – 568 s.